

Date: 3rd August-2026

ZAMONAVIY TA'LIM JARAYONLARINI RIVOJLANTIRISHDA
JADIDLARNING TUTGAN O'RNI

Jakbaraliyeva Zarina Sherali qizi

University of business and Science

Tarix yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yurtimiz hududidan yetishib chiqqan buyuk shaxslar – ya'ni jadid bobolarimizning ta'lim sohasidagi qarashlari va jadid bobolarimizning hozirgi ta'lim jarayonlarini tashkil etishdagi mashaqqatli hayoti haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, Ismoil Gaspirali, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ishoqxon To'ra Ibrat, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Muxammad Raximxon Soniy, Mirzaboshi Komil Xorazmiy

Turkiston jadidlari o'zlarining dastlabki faoliyatlarini ma'rifatparvarlikdan boshlashgan. Vatanni ozodlikka, milliy mustaqillikka etaklashdek muqaddas g'oya mavjud bo'lsada, jadid ziyolilarning mavjud sharoitda unga etishning iloji yo'q edi. Unga faqat tinimsiz ma'rifiy-siyosiy faoliyat orqaligina erishish mumkin edi. Jadidlar yurt istiqlolini va taraqqiyotini zamonaviy bilimlar bilan qurollangan etuk mutaxassislar tasavvur eta olishmagan. Shu munosabat bilan ular asosiy e'tiborni mahalliy xalq bolalari ilg'or fikrli, bilimli kadrlar tayyorlashga harakat qildilar. Jadidchilik harakatining yirik namoyondasi Abdulla Avloniyning "Tarbiya bizlar uchun yo hayot yo mamot, yo najot, yo xalokat, yo saodat yo falokat masalasidir" – deb aytishi bejiz emas edi[1.79]. Shu sababdan ushbu vazifalarni amalga oshirish uchun maktab-maorif ishlarini yaxshi yo'lga qo'yishni va yosh avlod ta'lim-tarbiyasini birinchi navbatdagi masala, deb bildilar. Shu maqsad yo'lida o'tgan asr oxirlarida jadidlar butun Turkistonda, yangi usul maktablari ochish uchun harakat boshlaganlar. Albatta bunday maktablar ochilishiga sovet tuzumi qarshi chiqqan. . Yangi usul maktabi dastavval Qrimning Boqchasaroy shahrida 1884-yil ma'rifatparvar Ismoilbek Gasprinskiy tomonidan tashkil etilgan va u "usuli savtiya tadrijiya" ("rivojlanuvchi tovush usuli") maktabi deb atalgan.

Ismoilbek Gasprinskiy Turkiya va Fransiya universitetlarida ta'lim olgan va Jazoir, Misr, Tunis, Gretsiyada davlatlarida sayohatda bo'lib, Gasprinskiy turkiy xalqlar tarixi va adabiyotini o'rganib, G'arb bilan Sharq olamini taqqoslash imkoniyatiga ega bo'lgan. Shu asnoda yuqorida keltirilgan maktabda dastlab unda 12 bola tahsil oldi. Qirq kunda ularning savodi chiqdi. Bolalarning ota-onalari va chetdan kelgan odamlar imtihon qildilar. O'qitishda a'lo natijaga erishilganligi e'tirof etilgan. Bundan ilhom olgan muallif "usuli jadida" maktablari uchun to'rt qismdan iborat "Xo'jai sibiyan" ("Bolalar muallimi") nomli ilk darslikni yaratgan.

1893- yil Gaspirinskiy Turkistonga birinchi sayohatini amalga oshiradi va sayohat bahonasida mahalliy musulmon ziyolilari bilan tanishish hamda ular orasidan o'z maslakdoshlarini topishni; "Tarjimon"ni o'lkada keng targ'ib qilish va yangi obunachilarga ega bo'lishni; yangi usul maktabi ochishni rejalashtirgan.

Date: 3rd August-2026

Gasprinskiyning maktab ta'limi sohasidagi faoliyati Rossiya ichki ishlar vazirligining 1900-yil 31-dekabrda Turkiston o'lkasiga yuborgan 13444-raqamli "mutlaqo maxfiy" farmoyishida yaqqol ko'zga tashlanadi. Unda hukumat gubernatorlari ogoh bo'lishga da'vat qiladi: keyingi vaqtlarda tatar adabiyoti va matbuotida 14 millionli rus musulmonlarining ko'p asrli turmush tarzini izdan chiqarish xavfiga sabab bo'luvchi ruh paydo bo'lganligi sezilmoqda. Bu ruh tatarlar hayotida katta burilishga tayyorgarlik jarayoni kechayotgani haqida taxmin qilish imkonini beradi[2.21]. Aynan shundan so'ng Turkistonda ham yangi usul maktablarini ochish boshlangan. Dastlab, Xorazmda Muxammad Raximxon Soniy va Mirzaboshi Komil Xorazmiy rahnamoligida usuli jadid maktablari ochila boshladi. 1891-yilda ulug' mutafakkir Komil Xorazmiy tashabbusi bilan Urganchda birinchi usuli jadid maktabi ochildi. Ushbu maktab xalq o'rtasida katta e'tibor qozondi, unda dastlab 25 o'quvchi ta'lim oldi. Diniy ilmlar bilan bir qatorda geografiya, tarix, xisob kabi aniq fanlar hamda rus tili alohda o'quv predmeti sifatida o'qitildi. Qozondan maxsus o'qituvchi chaqirilgan edi. An'anaviy maxalliy qadim maktablardan farqli ravishda dars jadvali, har bir dars 50 minut va 10 minutlik tanaffus joriy qilindi. Bu maktabni xatto Muxammad Raximxon kelib ko'rdi, o'g'li Asfandiyorni shu maktabga o'qishga bergan, maktabning kerakli jihozlari, o'quv qurollari uchun davlat xazinasidan mablag' ajratgan. Bundan tashqari ushbu maktabda jadidchilik rahnomalarida Sayid Islomxo'ja, shoir va mutafakkir Yusufbek Bayoniy, Muhammad Rasul Mirzo (Komiyl Xorazmiy o'g'li), Ahmad Tabibiy va Avaz O'tar o'g'li shu maktabda rus tilini o'rganishgan.

1893-yil Buxoro amiri Abdulahadxon ruxsati va Mo'minxo'ja Vobkendiyl va G'ijduvonlik Domla Fozil sa'yharakati bilan Yangi usul maktabi ochildi. O'zbekiston hududida keyingi Yangi usul maktablari 1898-yil Qo'qonda Salohiddin domla va Samarqanddagi paxta zavodi huzurida tatar muallimlari tomonidan ochilgan (o'zbeklar bu davrda bunday maktablarni "no'g'oy maktab" deb atagan[3.41-43].

Namangan hududida 1907-yilda yangi usul maktabi tashkil etilib, bevosita mashhur o'zbek ma'rifatparvari Ishoqxon Junaydullaxo'ja o'g'li Ibrat nomi bilan bog'liq bo'ldi. To'raqo'rg'onga taklif etilgan Husayin Makaev Ibrat tomonidan tashkil etilgan yangi usul maktabida mahalliy aholi bolalarini o'qita boshlaydi. Husayn Makayev va Abdulrauf Shagidullin birgalikda Namanganda maktab uyushtirib, o'zbek va tatar bolalarini o'qitib, ta'lim sohasiga katta hissa qo'shadilar. Namanganlik marifatparvarlar ta'lim berish sohasida yuqori natijalarga erishgan. Bu haqida o'sha yillarda o'qituvchilik qilib nafaqaga chiqqan Yo'ldosh Najmiddinov o'z esdaliklarida quyidagilarni yozib qoldirgan: "1910-yillarda Namanganda yangi maktab tashkil bo'ldi. Dastavval Husayn Makayev degan tatar kishi kelib, yangi usuldagi maktab ochganda, shaharda duv-duv gap tarqaydi: Makayev degan tatar kelib, yangi usulda maktab ochib, to'rt yilda o'qish va yozishni, hisobni o'rgatib, mulla qilayotganmish. O'qigan bolalardan bir so'm pul olar emish. Bolalarni urmasdan, odobli qilib o'qitarmish" deya ma'lumotlar keng yoyildi. 1911-yilga kelib o'lkada Yangi usul maktablar soni 63 taga, ular o'qiydigan bolalar 4100 nafarni tashkil etardi. Buxoroda Usmonxo'ja Po'latxo'jayev tomonidan 1913-yilda ochgan yangi usul maktabi anchagina shuhrat topgan. Hamidxo'ja Mehriyl ham Hovuzi Arbob guzarida yangi

Date: 3rd August-2026

usul maktabini tashkil etgan. Xiyobon guzarida Mirza Ismoilning ukasi tomonidan kattalar uchun savod chiqarish maktabi tashkil etilib, unda ilm ixlosmandlari xat-savod, hisob va jug'rofiya fanlaridan saboq olgan. "Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar" asarining "1914-yillardagi hollar va maktablar" bo'limida yozilishicha, 1914-yilga kelib Usmonxo'janing maktabida taxminan 200 nafar, Hamidxo'ja Mehriy maktabida esa 100 nafar, Mukamiliddin Maxdum maktabida 50 nafar, Xiyobon guzarida joylashgan maktabda 40 nafar, Morkush guzaridagi maktabda 150 nafar, Mulla Vafo maktabida 80 nafar o'quvchi ta'lim olgan.

Yangi usul maktablarida maktabxonadagi yakka o'qitish usulidan sinfda dars berish usuliga o'tildi, yangi usuldagi maktab xonalarining ichki tuzilishi, eski maktablardan parta, yozuv taxtasi, geografik karta va o'qituvchi uchun stol-stulning borligi bilan ajralib turgan. Maktablarda bolalar 2-3 yil o'qishni davom ettirganlar. Masalan, Andijondagi Azim Qodirov maktabi 3 sinfli bo'lib, 1 chi sinfda bolalarga o'qish va yozish, 2 chi sinfda tajvid, hisob, 3 chi sinfda esa ibodati islomiya, sarfi turkiy o'rgatilgan. 1900-yil may oyida Otabek qozi ishtirokida ushbu maktab o'quvchilaridan imtihon olingan[4.73]. Yangi usul maktablariga hukumat hech qanday yordam bermagan. Maktablar bolalarning ota-onalaridan har oyda olinadigan mablag' hisobiga ishlagan, muallimlarga ham shu hisobdan maosh to'langan. Yangi usul maktablarida may oyi oxirlarida ota-onalar va mehmonlar ishtirokida imtihonlar o'tkazilgan. Imtihonda bolalar Qur'on suralarini yod aytishni, o'zbek tilidan o'qish va yozishni, hisobdan 4 amalni o'rganganliklarini namoyish qilganlar. Yangi usul maktablari zamonaviy o'zbek milliy maktablarining ilk bosqichi bo'lgan. Bu maktablar tajribasi asosida faqat Alifbe va o'qish kitoblarigina emas, o'zbek tilining qonun-qoidalarini yoritilgan "Turkcha qoida" va "imlo" kabi dastlabki o'quv qo'llanmalari yaratilgan[5.57].

Darslar o'quv jadvali asosida, senzura ko'rigidan o'tgan darsliklar bo'yicha olib borilgan. Maktablarda o'quvchilar soni 50 tadan 145 tagacha etgan. Barcha maktablarda har oyiga o'qish uchun 50 tiyindan 1 so'm 50 tiyingacha haq olingan. Kambag'al oilalarning bolalari esa ba'zan to'lovdan ozod etilganlar.

Munavvar Qori maktabida 1915-yilda 150 ta o'quvchi bo'lgan. Shulardan 30-35 foizi kambag'allarning bolasi bo'lib, bepul o'qitilgan. Ular o'quv darsliklari va qurollari bilan bepul ta'minlangan. Qolganlari esa, o'qish uchun har oyda baholi-qudrat 50 tiyindan to bir yarim so'mgacha pul to'lagan. Ba'zi badavlat otalar 2 so'mdan ham berib to'rgan. Bir kunda 50 minutdan uch dars o'qitilgan. O'n minutdan bir saotgacha kichik va katta tanaffuslar joriy etilgan. Darslar turk va fors tillarida olib borilgan. O'quvchilar 2 soat arifmetika, 2 soat geografiya, 1 soat tarix, jami 25 soat haftalik o'qigan.

Jadidlar yangi usul maktablarida o'quvchilarga faqat chet-eldan keltirilgan o'quv adabiyotlaridan tashqari o'zlari tomonidan ham o'quv qo'llanma va darsliklar chop etilgan. Bulardan Munavvarqori Abdurashidxonov "Adibi avval" (1907), "Adib us-soniy" (1907), "Usuli hisob", "Tarixi qavm turk", "Tajvid" (1911), "Havoyiji diniya", "Tarixi anbiyo", "Tarixi islomiya" (1912), "Er yuzi" (1916-1917), to'rt qismdan iborat "O'zbekcha til saboqlari" (Shorasul Zunnun va Qayum Ramazon bilan birga) darsliklar muhim hisoblangan[6.18].

Date: 3rd August-2026

Maxmudxo'ja Behbudiy (1875-1919) tashabbusi bilan Samarqanda yangi usul maktablari ochildi. Adib bu maktablar uchun 1904-1909-yillarda "Risolai asbobi savod", "Risolai jug'rofiyai umroniy", "Risolai jug'rofiyai Rusiy", "Kitobat ul-atfol", "Amaliyoti islom", "Muxtasar tarixi islom" kabi darslik va o'quv qo'llanmalar mavjud bo'lgan.

Abdulla Avloniy (1878-1934) ham jadidchilik harakatining faol ishtirokchilaridan biri bo'lib tanildi. U o'zining zamondosh jadidlari, izdoshlari kabi yangi usul maktablari ochib, ularga o'zi mudarrislik qildi va darsliklar yozdi. Uning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Turkiy Guliston yoxud axloq", "Maktab gulistoni" singari darslik, "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" to'plamlari, ayniqsa, yuqori sinf o'quvchilariga darslik sifatida yozilgan "Turkiy guliston yoxud axloq" asari (1913-yil).

Abdurauf Fitrat tomonidan 1909-yilda Istanbulda nashr etilgan "Munozara" asarida Buxoro amirligi idorasiga ma'lum islohot – o'zgarish kiritish g'oyasi va "Usuli jadid" deb nomlangan yangi maorif tizimining asoslarini ilgari surdi. Fitrat o'zining publitsistik maqolasida "Ittifoq etaylik" deya ochiqdan-ochiq chaqiriq sifatida namoyon etadi. Unga ko'ra "Oy Turkiston musulmonlari! Tangru uchun, payg'ambar uchun, din uchun, millat uchun keeling birlashylik, oramizdagi shahsiy tartishmalar va sinfiy ayriliqqa ko'z yumaylik deya" barchani birlashtirish orzusida o'z harakatlarini amalga oshiradi. Bundan ko'rsak bo'ladiki, jadidchilik faoliyatida bo'lgan bobolarimizning asosiy maqsadi xalqini, elini ma'rifatli xalq sifatida shakllantirish bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, jadidlarning ta'lim sohasidagi merosi zamonaviy O'zbekiston ta'lim tizimini rivojlantirish uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi. Ularning milliy o'zlikni anglash, ilm-fanga intilish, tenglik va adolat tamoyillariga sodiqlik, mustaqil fikrlashni targ'ib qilish kabi g'oyalari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Jadidlarning ibratli faoliyatini o'rganish va ularning progressiv g'oyalarini zamonaviy ta'lim jarayoniga tatbiq etish orqali biz yanada yetuk va raqobatbardosh avlodni tarbiyalay olamiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Karimov. **I. A.** Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T.: "Ma'naviyat", 2008 yil. –B. 79.
2. <https://daryo.uz/2021/03/21/ismoil-gasprinskiy-jadidchilik-harakatining-asoschisi>
3. Холбоев С. Долимов У. Дусткараев Б. бошқалар, Туркистон жади́дчили́ги - миллий уйғониш даври тарихи (XIX аср охири - XX аср бошлари). –Наманган. 2012. –Б. 21.
4. Абдурашидов З. Исмоил Гасприинский ва Туркистонда жади́дчи́лик. –Т.: Марказий Осиёни тадқиқ қилиш франсуз институти, 2008. –Б. 41-56.
5. Қосимов Б. Маслакдошлар (Бехбудий, Ажзий, Фитрат). –Т.: Шарк, 1994. –Б. 73.
6. Ахмедов С. Йулбошчи. Мунаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. –Т.: "Маънавият", 2003. –Б. 18.
7. Ro'zimova F.M. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Jadidchilik harakati hamda "Yosh Xivaliklar" ning ma'naviy va ma'rifiy qarashlari. – Urganch. 2023. –B. 36.

